

MUHAMMED İKBAL'İN DÜŞÜNÇESİNDE KUR'AN'IN YERİ*

Davut ŞAHİN**

Özet

Muhammed İktbal (1877-1938), kendine özel yaklaşımları olmakla birlikte, yaşadığı dönemin Kur'an'a bakışını yansıtan önemli bir mütefekkindir. Söz konusu dönemde Kur'an'ın hidayet yönüne ağırlık verilmesi, ilmî veriler esas alınarak açıklanması, her şeye onunla yön verilmesi gerektiği şeklinde fikirler revaçtadır. İşte İktbal Kur'an'ı kendine iniyormuşçasına okur ve fikirlerine onunla yön verir. O, şiir ve nesir türündeki yazılarında, bazen ayetin bir kelimesini veya ifade kalıbını, bazen de ayetin tamamını alıntılar. Çoğu zaman ayetleri düşüncesine kaynak edinen ve onlardan mesajlar devşiren İktbal, İhlas suresinin tamamını şiir biçiminde yorumlar. O, Kur'an yorumlarında modern dünyanın bilimde ulaştığı seviyeyi dikkate almış gözüktür. İktbal'in eserlerinde Kur'an'a ilişkin en dikkat çeken yön; Müslümanların içinde bulunduğu durumu dikkate alarak onların Kur'an okumalarını eleştirisi, Kur'an yorumunda Müslümanların yaşadıkları olumsuz duruma çözüm üretme gayretidir. Dinamik Kur'an anlayışını öneren İktbal, Kur'an'ın farklı coğrafyalarda ve tarihlerde yaşanmasını sağlayacak olan içtihad üzerinde de özenle durur. İşte bu makalede İktbal'in ayetleri kullanması ve yorumlaması, Kur'an'ı hayata taşıma aracı olarak gördüğü içtihad vurgusu, "Kur'an âlemi"ne ilişkin tespitleri, Kur'an anlayışında yer alan bilgi kaynakları, Kur'an okumalarına ilişkin eleştirileri çerçevesinde, düşüncesinde Kur'an'ın yeri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İktbal, Kur'an âlemi, ayetleri kullanma ve yorumlama, Kur'an okumaları, içtihad.

LOCATION OF THOUGHT QUR'AN IN MUHAMMAD IQBAL

Abstract

In this article, the location of the Quran in Muhammad Iqbal's thoughts will be discussed. Iqbal works frequently in the Quran refers to the words and verses. He has interpreted the form of poetry surah of Ihlas. In the interpretation of the Koran, he reached the level of the modern world has taken note. In addition, he considers the situation in which Muslims have. Iqbal in the interpretation of the Quran was intended to give a message to Muslims. He has a dynamic understanding of the Quran. He diligently on the case law, which will carry the Quran life has stopped. In this article, the place of the Quran in his ideas will be put forward five title. 1. The use and interpretation of the verse. 2. Case-law of the Koran, which transport life. 3. Determinations relating to the world of the Quran. 4. Located in the understanding of the Quran resources. 5. On reading the Quran criticism.

Key Words: Iqbal, The world of the Quran, use and interpretation of verses, Quran readings, ijihad.

---

* Bu makale, *Muhammed İktbal'in Kur'an Anlayışı* adlı yüksek lisans tezimizden yararlanılarak oluşturulmuştur. (Bkz. Davut Şahin, *Muhammed İktbal'in Kur'an Anlayışı*, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Paçacı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002).

** Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, sahdavut@hotmail.com.

Giriş

Muhammed İkbâl, Kur'an'ı küçük yaştan itibaren kendisine iniyormuşçasına okuduğunu, yazılarının, Kur'an güneşinden bir zerre ve o denizden bir katre olduğunu,¹ sözlerinin Kur'an hükümlerini içerdiğini² söyler. Bu, onun Kur'an'a verdiği önemin ifadesidir. Eserlerinde bu iddiasını destekleyen verileri bulmak mümkündür. Şiirlerinde, yazılarında ayetlere bütünüyle veya kelime düzeyinde yer vermesi, "Kur'an âlemi"nin temel ilkelerini belirlemesi, İhlas suresini tefsir etmesi, Hz. Âdem kıssası üzerinde durması bu cümleden sayılabilir. Onun bu çabaları düşüncesinde Kur'an'ın önemli bir yer tuttuğunu gösterir. İkbâl, yaşadığı dönemdeki Müslümanların durumuna bakarak onların Kur'an okumalarını değerlendirmiş, Kur'an'ı hayata katmak için içtihadı önermiştir. Yaşadığı dönemde Müslümanların ruhsal, toplumsal, siyasal ve ekonomik durumları pek iç açıcı değildir. Müslümanlar en hafif ifadeyle benliğine, özüne yabancılaşmış, Kur'an'ın teşrii ve rehberlik yönünü hayatlarına yansıtamamışlardır. Ayetleri kullanımı, ayet yorumları ve Kur'an'ı hayata taşıma çabaları, "Kur'an âlemi"ne ilişkin tespitleri, Kur'an anlayışında yer alan bilgi kaynakları, eleştirdiği Kur'an okumaları, onun düşüncesinde Kur'an'ın yeri hakkında fikir verecektir, kanaatindeyiz. Önce ayetleri kullanma biçimini tespit etmeye yarayacak olan kelime ve ayet iktibasları üzerinde duralım.

A. Kur'an'dan İktibasları

İkbâl, edebiyatta yeni ve sağlam bir düşünceye dönmek gerektiğini, dönülmesi gereken yerin ise Arabî Kur'an olduğunu söyler³. İşte bu temennisini gerçekleştirircesine o, şiir ve yazılarında Kur'an kelimelerine ve ayetlerine sıkça yer verir. O, ayet kelimelerini ve ayetleri genelde muhataba belli mesajlar verme amacıyla kullanır. Şiir dili/ustubu elbette ayetlerin kullanımında etkili olmuştur. Şiirde lafız mana uyumu önemli⁴ olduğuna göre kullanılan kelime kullanıldığı yerin bağlamına uygun olacaktır. Ancak alıntı yapılan kelimenin Kur'an'daki bağlamı bilinmezse çoğu zaman söz konusu kelimenin şiirdeki anlamı kolay anlaşılacaktır. Örneğin: Taha suresi 120. ayetteki, "la yebla" ifadesini İkbâl, "Benliği Terbiyenin Aşamaları" arasında zikrettiği "İlahi Niyabete Boyun Eğmek" başlığı altında zikreder. Bu kelimenin geçtiği yerde o, insana şöyle seslenmektedir:

Cihan durdukça onu (cihani) süsleyen sensin.

"Layeb-la" mülkünün hükümranı sen olacaksın⁵.

Bu sözlerin şiirdeki bağlamına baktığımızda İkbâl bu hitabı, "kendisini kötülüğe sevk eden nefsin güdümüne girmeyen"⁶ insana yapmaktadır. "Layeb-la"

¹ Nedvi, Ebu'l-Hasan, *Dr. Muhammed İkbâl*, Çev: Ali Ulvi Kurucu, s.36-37; en-Nedvi, *İkbâl'in Mesajı*, Çev: Yusuf Işıcık, s. 48-49.

² İkbâl, *Benlik ve Toplum*, Çev: Ali Yüksel, Birleşik Yay., İstanbul 1999, s.178.

³ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s.50.

⁴ İsmail Durmuş, "Şiir", *DİA*, XXX. 144, İstanbul 2010.

⁵ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s.57.

kelimesinin anlamı “*bitmeyen tükenmeyen*” demektir⁷. Bu bilgilere sahip olduğu halde kelimenin Kur'an'daki bağlamını bilmeyen birine, bu kelimenin şiire ne anlam kattığı sorulsa, o bu soruya ikna edici bir cevap veremez. Öyleyse bu kelimenin şiire ne anlam kattığını, daha doğrusu okuyucuya Kur'an'dan ne mesaj verdiğini bilmek için kelimenin Kur'an'daki bağlamına bakmak gerekir. Taha suresinde yer alan “*Layebla*” kelimesi, şeytanın Hz. Âdem ve eşine yok olmayan mülkü sözde vaad etmesi bağlamında geçmektedir. İkbâl adeta “nefsi emmare seni değil de, sen onu yönetebilirsen vaad edilen mülkün sahibi sen olacaksın” demeye getirir. İşte burada biz bu kelimenin verdiği mesajı tespit ederken muhatabı, kelimenin anlamı, şiir ve Kur'an'daki bağlamı gibi bilgilere ihtiyaç duyduk. Eğer şiiri doğru anladıysak denebilir ki, İkbâl bu durumları bilen biri olarak bu ifadeleri yazıya dökmüştür. Neticede bu örnekten anlıyoruz ki, şiirde Kur'an kelimelerini kullanma belli bir Kur'an birikimini gerektirir. Bu birikimin düzeyi ise kullanılan kelime ve işlenen konu ile de yakından ilgilidir. Örneğin İkbâl, zekatı konu edindiği bir şiirinde “*tunfikü*” kelimesini kullanır⁸. İnfak kelimesinin fiil hali olan bu kelime, her Müslümanın bildiği zekât ibadeti için kullanılır. İşte bu kelimenin kullanımı bir önceki örnek kelime kadar bilgiyi ve çabayı gerektirmemektedir. Öyleyse Kur'an'dan alıntılanan bir kelimenin şiirde kullanımı/anlaşılması onun yaygın kullanılıp kullanılmadığı ile de yakından ilgilidir.

İkbâl'in kullandığı Kur'an kelimelerine ilişkin bir fikir vermesi için Türkçe'ye *Benlik ve Toplum* adıyla tercüme edilen eserinde yer verdiği Kur'an kelimelerini buraya almak istiyoruz. Bu kelimeler şunlardır: “*latesrib*,⁹ *tunfikü*,¹⁰ *alleme'l-esmae*, *subbhanellezi esra*,¹¹ *inni cailun*,¹² *husnu'l-meab*,¹³ *ümmü'l-kitab*,¹⁴ *yedullah*,¹⁵ *Kun (ol)*,¹⁶ *helmin mezid*,¹⁷ *âfilîn*,¹⁸ *ikra*,¹⁹ *âti'r-rahmani abden*,²⁰ *ebikum*,²¹ *lemyezel*,²² *tahhira beyti*,²³ *lateknetu*,²⁴ *latahzen*,²⁵ *la havfun aleyhim*,²⁶ *latehaf*,²⁷ *innemel mu'minune ihvetun*,²⁸ *kâlu belâ*,²⁹ *velekum fi'l*

⁶ “kendisini kötülüğe sevk eden nefsin güdümüne girmeyen” şeklinde verdiğimiz ifade, İkbâl ‘in şiirinde “nefsi emmare devesine binen” olarak yer almaktadır. Bkz. İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s.56.

⁷ Muhammed Mahluf, *Kelimatü'l-Kur'an*, Daru İbn Kesir Dimaşk-Beyrut 2002/1423, s.183.

⁸ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s.56.

⁹ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s. 57; Ayet: Yusuf, 12/92.

¹⁰ İkbâl, *age*, s. 56; Ayet: Ali İmran, 3/92.

¹¹ İkbâl, *age*, s. 57; Ayet: Bakara, 2/31 ve İsra, 17/1.

¹² İkbâl, *age*, s. 34; Ayet: Bakara, 2/30.

¹³ İkbâl, *age*, s. 53; Ayet: Ali İmran, 3/14.

¹⁴ İkbâl, *age*, s. 60, 65, 82; Ayet: Ali İmran, 3/7.

¹⁵ İkbâl, *age*, s. 62; Ayet: Fetih, 48/10.

¹⁶ İkbâl, *age*, s. 64, 152,162; Ayet: Yasin, 36/82.

¹⁷ İkbâl, *age*, s. 77; Ayet: Kaf, 50/30.

¹⁸ İkbâl, *age*, s. 81; Ayet: En'am, 6/76.

¹⁹ İkbâl, *age*, s. 88; Ayet: Alak, 96/1.

²⁰ İkbâl, *age*, s. 103; Ayet: Meryem, 18/93.

²¹ İkbâl, *age*, s. 104; Ayet: Hac, 22/78.

²² İkbâl, *age*, s. 105; Ayet: Bakara, 2/128.

²³ İkbâl, *age*, s. 105; Ayet: Bakara, 2/125.

²⁴ İkbâl, *age*, s. 108; Ayet: Zümer, 39/53.

²⁵ İkbâl, *age*, s. 108; Ayet: Tevbe, 9/40.

²⁶ İkbâl, *age*, s. 109; Ayet: Bakara, 2/38.

²⁷ İkbâl, *age*, s. 109; Ayet: Taha, 20/68.

kisasi,³⁰ innallahe ye'muru bi'l-adli,³¹ zıbhın azîm,³² kulhuvallah,³³ inna nahnu nezzelna,³⁴ en yutfiu,³⁵ rahmetenlilâlemin,³⁶ zuburen,³⁷ ila şeyin nukur,³⁸ ümmeten vesetan,³⁹ heleta.⁴⁰

İkbal nesir türü yazılarda da Kur'an kelimeleri ve ayetleri alıntılar. Hatta bazen konusuyla ilişkilendirdiği birden çok ayeti ard arda sıralar. Biz burada ayeti bir bütün olarak alıntılanmasına örnek vererek onun düşüncesinde Kur'an'ın yerine değinmiş olacağız. Yazının nesir türünde olması, ayetin bir bütün olarak iktibas edilmesi alıntılanan ayeti anlamak için Kur'an bağlamına gitmeyi gerekli kılmayabilir. Ancak ayetin bu konuda kullanımının Kur'an'daki bağlama uygun olup olmadığı bağlama müracaat edilerek tespit edilebilir. Örneğin İkbal, aklın somut şeyler ötesine geçmesini ayetle şöyle delillendirir: Bilgi hissedilir somut şeylerle başlar. İnsan aklının bu somut şeylerden öteye geçmesi ancak onu yakalayıp zapt etmesi ve onun üzerinde güç kurmasıyla mümkün olur. Bu yargıdan sonra o, Rahman suresinin 33. ayetini getirir⁴¹. Ayet şöyledir: “*Ey insan ve cin toplulukları, eğer göklerin ve yerin ötesine geçmeye gücünüz yetiyorsa haydi geçin. Siz oralara ancak bir güç sayesinde geçebilirsiniz.*” Ayette insan ve cin topluluklarının yer ve göğün ötesine ancak bir güçle geçebileceği konu edilmektedir. İkbal ayetteki “*sultan*” kelimesini insanın somut şeyler ötesine geçme “*gücü*” (sezgi) ile ilişkilendirerek yorumunu ayetle destekler. Böylece bu ayet söz konusu iki topluluğun bilgi hususunda bir güç sayesinde somut şeylerden öteye geçebileceğine dayanak olur. Elbette bu öteye geçiş dünya hayatında gerçekleşmektedir. Ayetin bağlamını dikkate alarak bu durumun dünya hayatı için söz konusu olduğunu söyleyenler olduğu gibi, ahiret hayatı için olduğunu söyleyenler de vardır⁴². Eğer ayet ahiret hayatı ile ilişkilendirilirse cin ve insanların Allah'ın hesabından kaçamayacağı vurgulanmış olur. Ancak o zaman bu ayetin, İkbal'in yaklaşımına kaynaklık etmesi zorlaşır.

Bu örneklerdeki tespitler ve tercihler, İkbal'in Kur'an'a vukûfiyetini, ayetleri konuyla ilişkilendirme dirayetini gösterir mahiyettedir. İkbal'in yaklaşımlarını Kur'an'dan iktibaslarla temellendirmeye çalışması, düşüncesinde Kur'an'ın önemli bir yer tuttuğunu ortaya koyar.

²⁸ İkbal, *age*, s. 115; Ayet: Hucurat, 49/13

²⁹ İkbal, *age*, s. 115,128; Ayet: Araf, 7/172.

³⁰ İkbal, *age*, s. 118; Ayet: Bakara, 2/179.

³¹ İkbal, *age*, s. 118; Ayet: Nahl, 16/90.

³² İkbal, *age*, s. 120; Ayet: Saffat, 37/107.

³³ İkbal, *age*, s. 120; Ayet: İhlas, 112/1.

³⁴ İkbal, *age*, s. 128; Ayet: Hicr, 14/9.

³⁵ İkbal, *age*, s. 128; Ayet: Tevbe, 9/32.

³⁶ İkbal, *age*, s. 131; Ayet: Enbiya, 21/107.

³⁷ İkbal, *age*, s. 132; Ayet: Mu'minun, 23/53.

³⁸ İkbal, *age*, s. 132; Ayet: Kamer, 54/6.

³⁹ İkbal, *age*, s. 150; Ayet: Bakara, 2/143.

⁴⁰ İkbal, *age*, s. 164; Ayet: İnsan, 76/1.

⁴¹ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 131; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s. 180.

⁴² Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Et- Taberi (310/922), *Camiu'l-beyan an te'vili'l-Kur'ân*, (tak.: eş-Şeyh Halil el-Meyyus), Dâru'l-Fiker, Beyrut 1995/1415, XIII (cüz: XXVII), s. 177-178.

B. Kur'an'ı Yorumlama Ve Hayata Taşıma Çabaları

a. Kur'an'ı Yorumlaması ve Yöntemi

İkbâl'in Kur'an'la alakalı bir eser yazma isteğinin olduğu ancak buna imkân bulamadığı bilinmektedir. Söz konusu eserin Kur'an'ı nasıl ele alacağı ve niçin yazılmadığı ile ilgili farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre içine düştüğü maddi ve manevi sıkıntıdan eseri yazamamış, eser, Kur'an'ın araştırılmasına yardımcı kitap olarak düşünülmüştür.⁴³ Diğer bir görüşe göre ise hastalığı nedeniyle yeterli gücü bulamadığı için eseri kaleme alamamış, eser, Kur'an tefsiri ve Kur'an'ın incelenmesinde yardımcı kitap olarak düşünülmüştür.⁴⁴

O, Kur'an hakkında yazmak istediği esere ilişkin şöyle diyor. “*Son yirmi senedir Kur'an'ı inceliyorum. Ayetlerini ezberimden nakledeyim. Fakat bölümlerinden birkaçını dahi anladığımı söyleyemem. Eğer Allah bana ömür ve cesaret verirse, modern dünyanın, Kur'an'da öngörülen hayat ideallerine nasıl ulaştıklarını gösteren kapsamlı bir tarih yazacağım.*”⁴⁵ Görüldüğü gibi İkbâl, Kur'an'ın nasıl anlaşılacağı ile ilgili bir eser değil de modern dünyanın Kur'an'da öngörülen hayata nasıl ulaştıklarının tarihini yazacağını söyler.

Şimdi onun Kur'an'ı yorumlaması ve yorum yöntemine dair fikir vereceğini düşündüğümüz İhlas Suresi Tefsiri üzerinde durmak istiyoruz.

İhlas Suresi Tefsiri

İkbâl, Mevlana'nın Mesnevi'sinden özetle, İhlas Suresi'nin ayet ayet yorumunu yapar. Burada ırkçılığa karşı geliştirdiği tevhidi, benliği geliştiren (aşk, fakr, cesaret...) ve zayıflatan (muhtaç olma, soysopla övünme...)⁴⁶, şeyleri bulmak mümkündür. Şimdi İhlas Suresinin her bir ayeti için yaptığı yorumları örneklerle görelim.

'Kul huvellahu ahad'

İkbâl bu ayetin yorumuna, rüyasında Hz. Ebubekir'e; “yaşanılan ıstırabın, dertlerin çaresi nedir?” şeklinde sorduğu soruyla ve ondan aldığı cevapla başlar. Hz. Ebubekir bu soruyu İhlas suresinde tespit ettiği tevhid sırrıyla cevaplar. Bu tevhid, şirkin zıttı olan tevhidden ilham alır, ama ondan öte bir şeydir. Müslümanların ırklara göre bölünmeyip Müslüman ismi altında tevhid etmeleri tevhidin söz konusu sırrıdır. O şöyle der:

...

⁴³ Aktaş, Cihan, *Pakistan Dosyası*, s. 179, Ayrıca bkz., Asrar, *Muhammed İkbâl Doğudan Esintiler*, s. 28.

⁴⁴ Schimmel, Annemarie, *Peygamberane Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, Çev: Senail Özkan, s. 31. Ayrıca Bkz. Yusuf S. Karaca, Giriş, *Bali Cibril*, s. 20.

⁴⁵ Münevver, Muhammed, *İkbâl ve Kur'an-î Hikmet*, Çev: M. Ali Özkan, s. 88.

⁴⁶ Benliği güçlendiren ve zayıflatan şeyler için bkz. Aydın, Mehmet S., *İkbâl'in Felsefesinde İnsan, İslam Felsefesi Yazıları*, s. 133-138.

Vahdeti parça parça etmeye kalkışma.

Ey bir olana tapan ve ona hizmet eden,

Ne zamana kadar ikilikten fayda umup duracaksın?

Sen, kendi kendini mahkum etmişsin.

Dilinle söyleyip durduğunu, gönlünle ve ruhunla hisset.

O kendi döneminde tevhidin ancak bu şekilde apaçık hale geleceğini düşünür. Hatta ona göre vahdet soyut bir fikirdir, o, Müslümanların vahdeti ile görünür hale gelir. İkbâl'e göre bu vahdet tevhidin amel haline dönüşmüş halidir. O, bu manaları şu dizelerde verir:

...

Bir milletten, yüz millet çıkardın.

Böylece kendi kalene kendin gece baskını yapmışsın

Yine bir ol ve Tevhidi apaçık hale getir.

Vahdet, bir fikir halinde olduğu için görülmez,

Sen hal ve tavırlarınla onu görünür hale getir.

İmana uygun ibadetler imanın zevkini artırır.

Amel haline dönüşmeyen iman ölüdür.

'Allahussamed'

İkbâl'e göre bu ayetin mesajı insanın haktan başkasına muhtaç olmamasıdır. Önce insan yaşadığı durumdan hal yanarak halini zengine ifşa etmemelidir. Zira Hz. Ali'ye Hayber'i fethettiren şey, arpa ekmeğiyle yetinmesidir. İkbâl'in muhtaç olmama hususunda örnek alınmasını istediği diğer kimse, Hz. Yusuf'tur. Mü'min, Hz. Yusuf gibi davranmalı, kendisini ucuza satmamalıdır.

İkbâl, sadece başkasına muhtaç olmamayı değil, aynı zamanda servete köle olmamayı da önerir. Zengine boyun eğmek ve minnet, nasıl insanın özgürlüğüne hanel getirirse, servet de özgürlüğe zarar getirir.

İkbâl bu ayetin açıklamasında ayrıca Harun Reşid'in İmam Malik'ten sarayına gelerek kendisine hadis dersi vermesi isteğine ve İmam'ın ona verdiği cevaba yer verir. İmam Malik, "hür bir kulu köle etmek istiyorsun" diyerek halifenin bu talebini geri çevirir. Zira o, kendisinden ilim tahsil etmek isteyen yanına gitmeyi değil, onun kendi yanına gelmesini istemektedir.

İkbâl'e göre asıl muhtaç olmamak; hakkın rengine boyanmak, başka renkleri silip yok etmektir. Halbuki biz, diyor İkbâl, Hakk'tan başkalarına ait bilgileri öğrenip biriktirmek suretiyle başkalarına muhtaç olduk. Bu bilgiler bizi bereketsizleştirdi. Her şeyimiz yabancı. Halbuki biz güneşiz. Başkalarının yıldızıyla aydınlanmaya ihtiyacımız yok.

İkbâl şöyle sesleniyor:

Ey akıllı insan, dünyada su kabarcığı gibi ol.

Kendi içine yabancıları sokma.

Kişi kendini iyi tanırsa, varlığını bulur.

Kavim ise, ancak kendi benliğinde yaşarsa kavi olur.

Resulullah'ın (s.a.v.) şu mesajını dinle:

Allah'a koşulan bütün şirklerden kurtul.

İkbâl bu ayetten, Müslümanı Allah'tan başkasına muhtaç eden/bağlayan minnet, servet ve sözde hikmetten uzak kalınması gerektiği mesajını devşirir.

'Lem Yelid ve Lem Yûled'

İkbâl bu ayetin açıklamasında Müslümanın renk, kan, soy sop gibi bağlardan uzak kalması gerektiğini söyler. Örneklerle konuyu açığa kavuşturmaya çalışır. Önce Selman-ı Farisî'nin kendisini bir şahsın evladı olarak değil de "İslam'ın evladı" olarak görmesini örnek verir. Onun ikinci örneği balın birçok çiçekten devşirilmesi. Şöyle diyor: Bal birçok çiçekten devşirilir ancak o, hangi çiçekten olduğunu söylemez. Eğer soy sop gündeme gelirse kardeşlik kalesinde bir gedik açılır. İkbâl bu örnekle "İslam toplumunda çeşitli milletlerden insanlar bulunabilir ama hiç kimse hangi millettten olduğunu öne çıkarmamalıdır", demeye getirir. O ayrıca sahabinin ileri gelenlerinden Abdullah İbn Mes'ud'un, Müslüman kardeşinin ölümüyle ciğerinin yanması ve ağlamasına yer verir. Bu örneklerden sonra o, Müslümanları Hz. İbrahim'in şemsiyesi altında toplamak ister. Milletimiz, diyor İkbâl, İbrahim (a.s.)'ın peteği, balımız da İbrahim'in imanındır.

Ona göre Müslümanları birbirine bağlayan Rum ve Arap bağı değil, Hicaz'lı sevgili Resulullah'a olan bağıdır. Ona olan aşk, soy sop bağından çok kuvvetlidir.

İkbâl'in bu ayete ilişkin son sözü şöyledir:

...

İklime, bilgiye, soysopa bağlı olan insanın

'Lem Yelid ve Lem Yûled'den haberi yoktur.

‘Ve Lem Yekün Lehû Küfüven Ahad’

İkbal burada da Allah’ın tek ve ortaksız olmasından mü’minin çıkarması gereken derse yoğunlaşır. Allah ayetinde mü’minlere “gevşemeyin üzülmeyin”, buyurmuş, mü’min de bu hırkayı giymiştir. Yine Allah “üstün olan sizlersiniz” demiş, mü’min de bu tacı başına koymuştur. İkbal’e göre bu ayetlerle Allah, Müslümanın yegâne olmasını beklemektedir. Üstün, eşsiz olan mü’min şu özelliklere sahiptir: Batılın karşısında kılıç, Hakk için siperdir. Hayrı emreder, şerden sakındırır. Affı, adaleti, lütuf ve ihsanı çoktur.

İkbal, sözü dönemindeki Müslümanlara getirerek, zelil olmalarını Kur’an’dan uzaklaşmalarına ve hayat dolu bir kitaba sahip olduklarının farkında olmamalarına bağlar.⁴⁷

Bu sure Allah’ın nasıl bir varlık olduğunu konu edinse de İkbal, sureden döneminde yaşanan sorunlar için hep mesajlar devşirir. Adeta bu surede Allah’ın yeryüzündeki halifesi olan insanın, dünyada nasıl davranacağı salık verilmektedir.

İhlas Suresinin tefsiri bağlamında yapılan bu yorumlara baktığımızda İkbal, genelde ayetlerin siyakına ve nüzul ortamına atıfta bulunmaz. O şiirlerinde bazı sahabilerin isimlerini zikrederek nüzul dönemine atıfta bulunmuş gözükür, ancak bu atıflarla o, daha çok Müslümanlara asrısadet döneminin ruhunu dönemlerine taşımaya salık verir. Yukardaki örneklerin yanı sıra o sahabe yaşantısına da değinir⁴⁸. Bunlar arasında Hz. Ömer’i sıkça örnek vermesi dikkat çeker. Hz. Ömer’in örnekliliği daha çok başkasına minnet duymama bağlamındadır.⁴⁹

Öyle anlaşılıyor ki İkbal, ayetleri işlediği konuya uygunluğu açısından ele almaktadır. Bu da aslında onun yazılarında rastladığımız Kur’an’ın ruhu (*spirit of the Quran*)⁵⁰ Kur’anî görüş (*the Quranic view*)⁵¹, Kur’an öğretisi (*the teaching Quran*)⁵² gibi ifadelerle yakından alakalıdır. İkbal adeta Müslümanların Kur’an’la iletişimlerini ve Kur’an’ın ruhunu karşılaştırmış ayetlere bu doğrultuda yorumlar getirmiş gözükmektedir.

b. Kur’an’ı Hayata Taşıma Çabası

İkbal’e göre hayatın manevi temeli Allah’tır, her şey onunla ilişkilidir. Kur’an’ın tasvir ettiği Allah değişmez, ebedidir; ama kendini değişikliklerde gösterir. Böyle bir Mutlak Hakikat’e inanan, dayanan toplumun değişen dünyada

⁴⁷ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 168-175.

⁴⁸ İkbal, *age*, s. 146.

⁴⁹ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s.35.

⁵⁰ Mohammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Lahor 1988*, s. 4, 121, 128, 142; Karş. Muhammed İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev.: Ahmet Asrar, Birleşik Yayıncılık, t.siz, s.20, 167, 176, 193, 194; (Çalışma boyunca biri asıl diğeri tercüme olan bu iki esere ‘İqbal, *The Reconstruction*’ ve ‘İkbal, *İslam’da Dini Düşünce*’ şeklinde atıfta bulunulacaktır).

⁵¹ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 141; Karş. İkbal, *İslam’da Dini Düşünce*, s.193.

⁵² Iqbal, *The Reconstruction*, s. 168; Karş. İkbal, *İslam’da Dini Düşünce*, s.227.

tutunabilmesi için ebedi ilkelere, ona ayak uydurabilmesi için de değişimi sağlayacak prensiplere ihtiyacı vardır. İşte hayattaki değişikliklere göre bu ebedi ilkelere hareketliliği sağlayacak olan ictihattır.⁵³

İctihadın, sözlükte “bağımsız bir hüküm çıkarmak için gayret sarf etmek” anlamına geldiğini söyleyen İktbal, bu kavramı Kur'an'a dayandırır.⁵⁴ İlgili ayet şöyledir: *Bizim uğrumuzda çaba harcayanlara yollarımızı gösteririz*⁵⁵. Bu ayeti ictihad olarak değil de düşmana karşı cihad (savaş) şeklinde anlayan âlimler de olmuştur.⁵⁶ İktbal muhtemelen ayetteki *yol* kelimesinin *yollarımız* şeklinde çoğul olarak kullanılmasından hareketle, ictihadın ruhunda olan farklı yaklaşımların kaçınılmaz olduğunu bu ayetle temellendirmektedir.⁵⁷

İktbal, kanun koyma anlamında ictihad üzerinde durur⁵⁸ ve ictihadla hayat arasında bir bağ kurar. Ona göre Kur'an'ın her kelimesi sonuna kadar ışık ve hayat neşesiyle doludur.⁵⁹ Kur'an dinamik olarak anlaşılırsa hayatta hiçbir alanı boş bırakmaz. Çünkü böyle bir Kur'an anlayışı tekâmüle (devamlı değişen ve gelişen hayata) karşı değildir.⁶⁰

İktbal'in dinamik Kur'an algısı ictihada bakışında da kendini hissettirir. Ona göre Kur'an'ın iradesi yeni, buyruklarının yaprak ve meyveleri taze olduğu için, ruhunda hiçbir zaman bir değişiklik meydana gelmez; ama dışı daima inkılabı açıktır.⁶¹ Öyleyse Kur'an her mevsim yenilenen yaprak ve meyve gibi her dönem yeniden yorumlanmalı, inkılabı açık olduğu unutulmamalıdır.

İktbal meselelerin halinde Kur'an'a müracaat edilmesi gerektiği kanaatinde. Onun bu düşüncesini, *Benlik ve Toplum* adlı eserinde yer verdiği mahir bir mimar ile Sultan Murad'ın arasında geçen şu örnek olayda görmek mümkündür. Hikâyeye göre mahir bir mimarın inşa ettiği camiyi beğenmeyen Sultan Murad, mimarın bileklerini kestirir. Mimar kadiya müracaat ederek meseleyi Kur'an'ın hükümlerine göre çözmesini talep eder. Sultan ve mimar kâdının huzuruna gelir, sultan suçunu itiraf eder ve üzgün olduğunu söyler. Bunun üzerine kâdi “*velekum fi'l kisasi*,”⁶² ayetini okuyarak hükmü verir. Ancak davacı mimar “*innallahe ye'muru bi'l-adli*,”⁶³ ayetini okur ve “Ben onu Allah'a ve Muhammed Mustafa'ya bağışladım”, der.⁶⁴ Buradan İktbal'in meseleleri Kur'an hükümlerine göre çözüme düşüncesinde olduğu ortaya çıkmaktadır. İktbal Kur'anî

⁵³ İktbal, *The Reconstruction*, s. 147-148; Karş. İktbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.201-202.

⁵⁴ İktbal, *The Reconstruction*, s. 147-148; Karş. İktbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.203.

⁵⁵ Ankebut,29/69.

⁵⁶ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberi, (310/922), *Camiu'l-beyan an te'vili'l-Kur'an*, (tak.: eş-Şeyh Halil el-Meyyus), Dâru'l-Fiker, Beyrut 1995/1415., XI (Cüz:XXII), s. 19.

⁵⁷ 19 ; Ayrıca bkz, Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, (Çev: Mehmet Yolcu), İnsan Yay., İstanbul 1987, IV,s. 241.

⁵⁸ İktbal, *The Reconstruction*, s. 148; Karş. İktbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.202.

⁵⁹ İktbal, *The Reconstruction*,s.148; Karş. İktbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.203.

⁶⁰ Annemarie Schimmel, *Peygamberane Şair ve Filozof Muhammed İktbal*,s.17.

⁶¹ İktbal, *The Reconstruction*,s.166; Karş. İktbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.224.

⁶² İktbal, *Cavidnâme*, s. 205.

⁶³ İktbal, *age*, s. 118; Ayet: Bakara, 2/179.

⁶⁴ İktbal, *age*, s. 118; Ayet: Nahl, 16/90.

⁶⁵ İktbal, *Benlik ve Toplum*, s. 117-118.

hukuk kurallarının değişmezliği fikrinde olmakla birlikte, Kur'an hükümlerinin bazı özel şartlarda farklı uygulamalarının olabileceğini savunmuştur. O, İbn Kayyim'in Alam el-Mûki'ine⁶⁵ atıfta bulunarak Mevlana Mesud A'lam Nedvî'ye şöyle yazıyor: Bu kitaptan bir kimse, bazı özel şartlarda Kur'an'ın ceza hükümlerinde değişiklik yapılabileceğini anlar. Peygamber (s.a.v.) bizzat kendisi savaş esnasında hırsızlık yapan kimsenin elinin kesilmesine ilişkin değişiklik yapmıştır. Benzer bir şekilde, açık nassa göre iki yıl olan çocuğun süt emme dönemiyle ilgili bu süreyi azaltan ya da çoğaltan ifadeler bulunmaktadır.⁶⁶

İkbal, icihad bağlamında Kur'an'ın insan düşüncesine imkân tanıyıp tanımadığını da irdeler. Ona göre Kur'an'ın ilke ve kurallarının geniş kapsamlı olması düşüncüyü harekete geçirmektedir.⁶⁷ O bu hususta geleneğin tabulaştırılmasını da eleştirir. Çünkü bu tutum Kur'an dinamizmini ve ondaki hakikatleri görmeyi engellemektedir. İkbal şöyle diyor:

İslam ümmeti hikâyeler içinde boğuldu.

*Hakikat efsaneler içinde kayboldu.*⁶⁸

İkbal'e göre Kur'an öğretisi, hayatı devamlı yaratış ameliyesi olarak görür ve her neslin öncekilerin eserlerini kendilerine engel yapmadan onlardan faydalanarak sorunlarını çözmeye serbest olduğunu söyler.⁶⁹ İkbal'e göre yapılması gereken şey; geçmişle ilişkileri koparmadan İslamiyet'i bir düşünce sistemi olarak ele almak, derinliğine yeniden incelemektir.⁷⁰ Yaşanılan zamanla tam bir temas halinde olup, ne hayâ ve şerefinden vazgeçmek ne de eski esatir ve hurafelere kapılıp kendini, ruhunu kaybetmektir.⁷¹

İkbal bizden önceki nesillerin icihad hususunda gerekeni yaptıklarını söyler ve o dönemde birçok ekolün ortaya çıkmasını örnek gösterir⁷². O bununla ilgili olarak şöyle der:

Bu cezbe ve heyecanım Müslümanların yüce devirlerine yakışır

*O büyük âlimler göçüp gitti ilmini kim takdir eder kim anlar artık*⁷³

Ecdadımın ilim ve irfanına tekrar kapıyı aralamak isteyenim.

⁶⁵ Kitap ismi alıntı yapılan yerdeki şekliyle verilmiştir.

⁶⁶ Muhammed Altaf Hasan Ahangar, İkbal ve Kur'an: Hukukî Bir Bakış Açısı, *İkbal'in Düşünce Dünyası*, Der.: Ahmet Albayrak, çev.:Ömer Faruk Yavuz, İnsan yay., İstanbul 2006, s.40-41; (*İqbal Namah*, c.1, s.404'den naklen).

⁶⁷ Iqbal, *The Reconstruction*, s.168; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.226.

⁶⁸ İkbal, *Bal-i Cibril*, s.127.

⁶⁹ Iqbal, *The Reconstruction*, s.168; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.226.

⁷⁰ Iqbal, *The Reconstruction*, s.97; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.136.

⁷¹ İkbal, *Darb-ı Kelim*, s. 22.

⁷² Iqbal, *The Reconstruction*, s.165; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.223.

⁷³ İkbal, *Bal-i Cibril*, s. 74.

*Bütün hayat mücadelem kaybedilene aramak ve bulmaktır benim.*⁷⁴

İkbâl burada âlimlerin ve kendisinin yeterince takdir edilmediğinden yakınır; mücadelesinin kültürel mirasımızı geçmişte ifadesini bulduğu şekliyle canlandırmak değildir. Asıl amaç o kültürel mirası yaratan, ancak şu an elden kaçırılan ruhu aramak ve bulmaktır.

Ona göre İslâmî hukuk tekâmüle müsaittir. İslam dünyası bu meseleye Hz. Ömer'in ruhuyla bakmalıdır⁷⁵. Muaz Hadisi olarak bilinen hadis de İslam hukukunda ictihada sürekli ihtiyaç duyulacağını göstermektedir⁷⁶.

İkbâl 'gerileme ve çökme dönemlerinde taklit ictihaddan daha iyidir'⁷⁷ dese de ictihadın dondurulmasını ve onun yapılabilmemesinin bir kişide toplanması mümkün olmayan (ve donmasına neden olan) şartlara bağlanmasını eleştirir. Ona göre hayatı dinamik gören Kur'an'ı birinci kaynak kabul eden bir hukuk sistemi için bu durum gerçekten gariptir⁷⁸.

C. "Kur'an Âlemi"ne İlişkin Tespitleri

İkbâl, "Kur'an âlemi"ni, *Cavidnâme*'de, ruhlarıyla beraber olduğu Cemalettin Âfgânî ve Said Halim Paşayla müzakere eder. O manevi atmosferde "Kur'an âlemi"nin özellikleri ve temelleri ele alınır. Şâirane bir dille bu atmosferi ve konuşulanları aktaran İkbâl'in veciz sözleri, felsefî-tasavvufî yorumlar içerir.

Söz konusu meclisteki karşılıklı konuşma şöyle özetlenebilir: Said Halim Paşanın "Kur'an'da yüz* taze âlem var." sözüne karşılık İkbâl'i temsil eden Zinderud** Âfgânî'ye "*Kur'an âlemi*" nedir?, bilen yoktur." der. Bunun üzerine Cemalettin Âfgânî, Kur'an âleminin özelliklerini sıralar. "Kur'an âlemi" içimizdedir ve "*kalk*" emrini vermemizi beklemektedir.⁷⁹

İkbâl, Âfgânî'yi konuşturarak "Kur'an âlemi"nin temellerini dört başlık altında toplar. Burada insanın halifeliği, Allah'ın hükümrânlığı, mülkün Allah'a aidiyeti ve hikmetin büyük hayır oluşu üzerinde durulur. Bunların her biri Kur'an ayetidir, aynı zamanda İkbâl'in düşüncesini oluşturan (benlik, fakr, ilim gibi) konuların temelidir. Bu durum hem İkbâl düşüncesinde Kur'an'ın ne kadar belirleyici olduğunu göstermekte; hem de İkbâl'in Kur'an anlayışını anlamak ve anlatmak için sisteminin bir bütün olarak ele alınması zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Şimdi İkbâl'in "Kur'an âlemi" olarak belirlediği dört temel esası görelim.

⁷⁴ İkbâl, a.g.e., s.114.

⁷⁵ İqbâl, *The Reconstruction*, s.162; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.220.

⁷⁶ İqbâl, *The Reconstruction*, s.147-148; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.203.

⁷⁷ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s. 133.

⁷⁸ İqbâl, *The Reconstruction*, s.149; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.203.

* İkbâl "yüz" sayısını kesretten kinaye olarak eserlerinde çeşitli vesilelerle kullanır. (Bkz. İkbâl, *Cavidnâme*, s. 238,242,318,360,371,413,415,416) İkbâl, *Bal-i Cibril*, s.76.

** Zinderud: *Cavidnâme* 'de konu edilen manevi âleme yolculuk esnasında ve onu temaşada İkbâl'i temsil eden yaşam dolu nehrin adıdır.

⁷⁹ İkbâl, *Cavidnâme*, s. 204.

a. İnsan yeryüzünde halifedir. (Ademin hilafeti).⁸⁰

İkbal'e göre evrendeki her şey bir "ben"dir. Kainatta Allah'tan sonra en yüksek "ben"e sahip varlık insandır.⁸¹ Kur'an'ın anlattığı insan, öz varlığında yaratıcı aktivite halindedir.

İnsan hem kendi kaderini hem de evreninkini çizebilmekte⁸² Allah'ın yaratmasına katılabilmektedir.⁸³ Bu yüzden insan mürekkeptir, kitap ve kalemdir.^{*84} Âlemler ilahi aşkın eseri ise; insan da o aşkın sırlarındandır. Bu sır değerini ırtan ve renkten almaz; "innî câilun"den⁸⁵ alır. O sahiltsiz bir deryadır, asırları kalbine sığdırmıştır. Âlem ona sığabilmiştir, ama o âleme sığamamıştır.⁸⁶ Çünkü onun makamı göklerden de yüksektir.

İkilikten tek bir varlığı meydana getiren odur.⁸⁷ İkbal, erkek ve kadının birbirine bağlılığı ve o ikiden birin meydana gelmesi bağlamında kadının önemi ve değeri üzerinde durur. Ona göre kadın, vücutta insanı var eden varlıktır. Onun ateşi olmayınca can ve beden suret bulmaz. Yüceliğimizi onun yüksekliğinde aramalıyız. Zira biz onun resmettiği nakışlarız⁸⁸.

Anlaşıldığı kadarıyla İkbal, Kur'an'ın bu temelinden insanın varlık içerisinde sahip olduğu değeri görmesini önermekte, potansiyelini fark etmesini salık vermekte, ırk ve renge takılmadan Allah'ın halifesi olduğunu unutmamasını tavsiye etmektedir.

b. Hüküm Allah'a aittir (İlahi yönetim).⁸⁹

İkbal bu başlık altında önce Hakk'a kul olan kimsenin Allah'la ilişkisine yer verir. Daha sonra insan menşeli kanun ile vahiy menşeli kanunun karşılaştırmasını yapar ve şu tespitlerde bulunur: Hakkın vahyi herkesi gözetir, sulhte ve harpde adildir. Hâlbuki haktan başkası emretme ve nehyetme makamında olursa zayıflara zor ve kahır kullanır. Onun âmirliğinde istibdat vardır. İşte ilahi hükme kendini teslim etmeyen âmir, ilâhi nura karşı kör müşavirler atar. Bu müşavir tasarruflarıyla hükümdarın daha da zulm etmesine vesile olur. Koyduğu kanunlarla zengini daha zengin, köylüyü ise tel gibi zayıf hale getirir.

⁸⁰ Bakara, 2/30.

⁸¹ İqbal, *The Reconstruction*, s.72; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.102-103.

⁸² Asrar, Ahmet, *Muhammed İkbal Doğudan Esintiler* s.220.

⁸³ İqbal, *The Reconstruction*, s.72; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.102-103.

* Kendisinin ve evrenin kaderini yönlendirebilme gücüne sahiptir.

⁸⁴ İkbal, *Cavidnâme*, s. 206.

⁸⁵ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s.34; Ayet: Bakara, 2/30.

⁸⁶ İkbal, *Cavidnâme*, s. 207.

⁸⁷ İkbal, *Cavidnâme*, s. 209.

⁸⁸ İkbal, *Cavidnâme*, s. 209-210.

⁸⁹ Enam, 6/57; Yusuf, 12/40, 67.

İkbâl sözü Avrupa'nın kanunlarına getirir ve orada annelerin gümüş ve altını, evlada tercih ettiklerini söyler. “*Veyl*” ifadesi ile onlara bedduada bulunur. Sonra da Müslüman topluma yönelerek şöyle seslenir:

*Ey onun (Avrupa'nın) taklidinin esiri, hür ol! Kur'an'ın eteğini tut, hür ol.*⁹⁰

c. Yeryüzü Allah'ın mülküdür.⁹¹

Doğuda ve batıda insanların yaşadığı maceralar İkbâl'e göre hep toprak yüzündendir. İnsan, diyor İkbâl, yeryüzünde emanetçidir. Yeryüzünü sadece geçim kaynağı olarak görmelidir. Çünkü mülkün gerçek sahibi Allah'tır.⁹² Dünyada ebedi kalacağını zanneden insan ancak taşta toprağa değer verir. Halbuki insan yolcudur. Toprak sabit, insan ise hareketlidir. Bu yüzden insanla toprak arasında hakiki münasebet kurulamaz.

Fitne, savaş hep toprak yüzündendir. Halbuki toprak gelindir; insan güveydir. Yani o hem hepimizin, hem de hiçbirimizindir.⁹³ Rızık ve mezarı alınca gerisine bakmamalıdır.⁹⁴ Dünya nimetlerinden istifade etmeli, ancak sarayına gönlü kaptırmamalıdır. Çünkü gönül Allah'ın haremidir. Ondan başkasına verilmez.

Öte yandan İkbâl'e göre mal mülk sahibi olmak, insanı fakirlikten kurtarmaz. Çünkü fakirlik, mezarısız ve kefensiz ölmektir. Parada, çocukta kaybolmaktadır.⁹⁵ İkbâl'in “*fakr*” anlayışının temelini bu açıklamalarda bulmak mümkündür.

d. Hikmet büyük hayırdır.⁹⁶

İkbâl'e göre ilmin özü, ilahi aşktır. İlmin ilahi aşkla yoğrulmasından “*hikmet*” ortaya çıkar. İkbâl şöyle diyor:

Bugün Araplar keşif yapamıyorlar, Acemler icatta bulunamıyorlarsa, ilahi aşktan yoksun olmalarındandır.

Bunları yaptırarak akıl ve basiretin kılavuzu ilahi aşktır.

*Onsuz şeriat ve din, tefekkür put hanesinden başka bir şey değildir.*⁹⁷

*Böyle bir ilim, harf ve sese kanat vererek feleklerin sonuna kadar uçabilir.*⁹⁸

---

⁹⁰ İkbâl, *Cavidnâme*, s. 212-215.

⁹¹ Bu ifade Kur'an'da birkaç yerde geçmektedir. Örneğin bkz. Fetih, 48/14; Bkz. İkbâl, *Bal-i Cibril*, s. 121. İkbâl burada özellikle Kur'an'ın soru sorma metodunu da kullanarak Kur'an âleminin bu temel özelliğini ortaya koyar.

⁹² İkbâl, *Cavidnâme*, s. 232.

⁹³ İkbâl, a.g.e., s. 215.

⁹⁴ İkbâl, a.g.e., s. 216.

⁹⁵ İkbâl, a.g.e., s. 217.

⁹⁶ Bakara, 2/269.

⁹⁷ İkbâl, *Bal-i Cibril*, s. 113.

Evet İkbâl'e göre hikmet insanı somut şeylerin ötesine götürebilir. Çünkü bir yönüyle o az da olsa ilahi ilimden ilham alır. O istemedikçe, ilahi ilim de takdir etmez. İlmin ilahi aşkla yoğrulmuş olması veya ondan yoksun olması sonucuna göredir. Eğer ilim kâinatın mahiyetini anlamak için araştırmalar yapıp sonucu Hakka bağlarsa Peygamberin izinden, yok eğer Hakktan uzak kalırsa inkâr edenin izinden gitmiş olur. Çünkü kalp ateşi olmayan ilim şerrdir, aydınlığı karanlıktır.⁹⁹ Onun gazından âlem kör olmuştur. Deniz, çöl, bağ, bahçe ve köşk onun tayyarelerinin bombalarından parça parça oluyor. O milletlerin sermayesini alıp götürüyor. Onun kuvveti İblis'le dosttur.

Sonuç olarak aşksız ilim tağutîdir; aşk ve ilim lahûtîdir. Muhabbet olmadan ilim ve hikmet ölüdür.¹⁰⁰

İkbâl, “Kur'an âlemi”nde önce insanı kendine tanıtır. Potansiyelini kullanmasını ister. Daha sonra Allah'ın hükmü karşısında hüküm koyulmaması gerektiğini söyler. Bunu yapanların despot olacaklarını haber verir. Ayrıca Allah'tan başka kimseye muhtaç ve mahkum olunmaması gerektiğini salık verir. Son olarak hikmetin ne olduğu, nasıl anlaşılacağı üzerinde durur. Hikmetsiz ilmin insanlara çektirdiği ıstırapı gözler önüne serer.

D. Kur'an Anlayışında İnsanın Bilgi Kaynakları

İkbâl hakikatin bilgisini Kur'an'da arar. Ona göre Kur'an, insana üç bilgi kaynağı sunar. Bunlar: Tabiat, sezgi ve tarihtir¹⁰¹. O, önce Kur'an'ın, hakikati “zâhir” ve “bâtın” olarak tanımladığına¹⁰² dikkat çeker. Hakikat, kendini hem görülende hem de görülmeyende ortaya koymaktadır¹⁰³. Görülen tabiatır; görülmeyen kalptir. Ona göre İslam, Hristiyanlık gibi, tabiatı bırakıp, ruha yönelmez. Dış âlem gerçektir, o iç âlemden alınan ilhamla kavranmaya çalışılır ve ona hakim olunur. Yani İslam'a göre içerdeki ideal ile dışarıdaki hakikat, uyum içindedir. Bundan amaç hayatın gerçekçi bir biçimde düzenlenmesini sağlayacak bir dayanağı bulmaktır.¹⁰⁴ Zaten idrak ve sezgi, birbirlerinin alternatifi değil; bir bütünün çeşitli yönleridir. Bir başka ifadeyle hakikat, his ve idrakle bir de sezgi ile bilinebilir. His ve idrak dış tecrübe (âfak) metodunun, sezgi ise iç tecrübe (enfüs) metodunun hakikati kavrama yoludur.¹⁰⁵

Bir çeşit belirsiz duygu olan sezgi, düşünceyle; düşünce de kendisini kelimelerle ifade eder. Öyleyse duygu ile düşünce arasında canlı bir bağ vardır. Fikir ve kelime aynı anda duygunun rahminden çıkar. Ancak mantıki anlayış, bunları zamana göre sıralayarak arasını ayırır.¹⁰⁶ Sonuçta dış tecrübe, iç tecrübe ve tarih birbirlerinin gayrı değil birbirlerini tamamlayan bilgi kaynakları haline gelir.

⁹⁸ İkbâl, *Cavidnâme*, s. 218.

⁹⁹ İkbâl, *a.g.e.*, s.219.

¹⁰⁰ İkbâl, *a.g.e.*, s.219-222.

¹⁰¹ İqbâl, *The Reconstruction*, s.96; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s. 135.

¹⁰² Hadid, 57/3.

¹⁰³ İqbâl, *The Reconstruction*, s.127; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.174.

¹⁰⁴ İqbâl, *The Reconstruction*, s.9-10; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.26.

¹⁰⁵ İqbâl, *The Reconstruction*, s. 127; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.174.

¹⁰⁶ İqbâl, *The Reconstruction*, s. 22; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.42.

Şimdi İkbâl'in hakikat bilgisini aradığı tabiat, sezgi ve tarihi Kur'an'dan temellendirilmesini daha yakından görelim.

a- Dış Tecrübe (tabiat)

İkbâl, Kur'an'ın, hakikatin görülen yönü olan tabiat üzerinde ısrarla durduğunu,¹⁰⁷ Kur'an'a göre tabiatın, Allah'ın eseri¹⁰⁸ ve onun varlığına alamet olduğunu söyler.¹⁰⁹ Kur'an güneşi, ayı,¹¹⁰ gölgelerin uzamasını,¹¹¹ gece ile gündüzün değişimini¹¹² hakikatin işaretleri olarak görür. Çünkü, diyor İkbâl, ondaki her şey Allah'tandır.¹¹³ İkbâl'e göre bu ayetlerin anlamı şudur: Emaneti kabul ettiği için doğadan üstün olan¹¹⁴ ve Allah'ın "bak" hitabının muhatabı olan insan, Allah'ın bu işaretleri üzerinde düşünüp, tabiata hakim olmanın yollarını araştırmalıdır.¹¹⁵ İnsana bu hakimiyet yetkisi, acımasız duygusunu tatmin etmesi için değil, manevi hayatını yüceltmesi için verilmiştir.¹¹⁶ İkbâl'e göre tabiat, insanın emrine verilmiş¹¹⁷ onu eğiten ve geliştiren okuma kitabıdır.¹¹⁸ O, eğer bu mertebeye ulaşip yeryüzünde halife olamazsa, bu sefer tabiat ona hakimiyet kurar.¹¹⁹

Öte yandan İkbâl'e göre Kuran'ın anlattığı tabiat, devamlı değişmekte ve gelişmektedir.¹²⁰ Allah devamlı bir işle meşgul olmakta¹²¹ ve yaratmada dilediğini artırmaktadır.¹²² Müslüman'ın görevi, bu ayetlere karşı kör ve sağır olmamak; onların üzerinde derin derin düşünmektir. Aksi takdirde Müslüman ne bu dünya ne de öte dünyada hakikatleri görebilecektir. Çünkü Kur'an'a göre şimdiki hayatta bu ayetleri göremeyen, gelecek hayatın hakikatlerini de görmekten mahrum olacaktır.¹²³ Zira "Evren; eğlence olsun diye yaratılmamıştır".¹²⁴

b- İç Tecrübe (sezgi)

İkbâl iç tecrübeyi, Kuran'ın insana sunduğu (önerdiği) bilgi kaynakları arasında görür. O bir şiirinde şöyle der;

Ey insan! Kalbin kandilindir senin,

---

¹⁰⁷ İqbal, *The Reconstruction*, s. 13; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.31.

¹⁰⁸ Rum, 30/50.

¹⁰⁹ Ankebut, 29/44, Lokman, 31/25 vd.

¹¹⁰ Nahl, 16/12.

¹¹¹ Furkan, 25/45.

¹¹² Al-i İmran, 3/190.

¹¹³ Secde, 32/4, Furkan, 25/59 vd.

¹¹⁴ İqbal, *The Reconstruction*, s. 11; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.26-27.

¹¹⁵ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s. 155.

¹¹⁶ İqbal, *The Reconstruction*, s. 15; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.34.

¹¹⁷ İkbâl, *Bal-i Cibril*, s. 138.

¹¹⁸ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s. 153.

¹¹⁹ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s. 154.

¹²⁰ İqbal, *The Reconstruction*, s. 10; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.27.

¹²¹ Rahman, 55/29.

¹²² Fatır, 35/1.

¹²³ İqbal, *The Reconstruction*, s.127-128; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.29-30, Ayet için bkz İsra 17/72.

¹²⁴ Duhan, 44/38-39.

*Muhtaç olduğun ışık kalbindedir senin kalbinde.*¹²⁵

İnsanoğlunda canlı ve uyanık kalp varsa eğer,

*Hakikati zamanla görebileceği başka bir göz verirler.*¹²⁶

İkbal'e göre iç tecrübe, diğer adıyla sezgi, Bergson'un ifadesiyle, aklın bir üst mertebesidir.¹²⁷ Bu tecrübe, mantık kurallarına dayanmayan belirsiz bir duygudan ibarettir. Bununla beraber kendini düşünceyle ifade ettiği için akılla da bağını koparmış değildir.¹²⁸ O, Allah'ın varlığını ve kendi şuur hayatımızı idrakde bir de insan âlem ilişkisini anlamada önemli rol oynar.¹²⁹

İkbal'e göre Allah'ın ayetlerinden olan Müslüman¹³⁰, Kur'an'a baktığı kadar kalbine de bakmalıdır. Çünkü kalp Kuran'dan ayrı, bağımsız değildir. Kalp, elbisesi eskিয়েnce onu, Kur'an pazarından (âleminden) yeniler. İkbal şöyle diyor;

Müslüman bir kalbin sahibi isen kendi içine bak ve Kur'an'a bak.

Onun ayetlerinde yüz tane âlem var,

Onun anlarına asırlar sarılmıştır.

Mü'min insan Allah'ın ayetlerindedir her âlem onun göğsünde bir elbise gibidir.

*Göğsünde bir âlem eskিয়েnce Kuran ona başka âlem veriyor.*¹³¹

İkbal'e göre Kur'an, sezginin kaynağının "fuâd (kalp)" olduğunu söyler. Çünkü Kur'an'a göre kalp, her şeyi görür, doğru yorumlanması şartıyla da bildirdiklerinde asla yanlış olmaz. Ancak diğer insan tecrübelerinden pek farkı olmayan bu tecrübenin, özel, esrarengiz bir yetenek olduğu sanılmamalıdır¹³², onlar gibi gerçektir ve güvenilirirdir.¹³³ Bu tecrübenin tamamıyla ilahi özellik taşıdığı da düşünülmemelidir. İkbal bu tespiti için, "Biz senden önce, hiçbir resul hiçbir nebi göndermedik ki o bir şey dilediği zaman, şeytan onun dilediği hakkında bir fitne yaratmasın. Nihayet Allah şeytanın bu fitnesini defeder ayetlerini yine doğrular. Allah her şeyi bilir hüküm ve hikmet sahibidir"¹³⁴ ayetini delil getirir. Sonra da şeytanın, kini dolayısıyla bu tecrübeyi taklit ederek ona sızabileceği uyarısında bulunur.¹³⁵

¹²⁵ İkbal, *Bal-i Cibril*, s. 71.

¹²⁶ İkbal, a.g.e, s. 155.

¹²⁷ İqbal, *The Reconstruction*, s. 3; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.19.

¹²⁸ İqbal, *The Reconstruction*, s. 21; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.40.

¹²⁹ Aydın, Mehmet, Muhammed İkbal'in Din Felsefesinde 'Uluhiyet' Kavramı, *İslam Felsefesi Yazıları*, IV, 1980, s.170.

¹³⁰ Allah kendine inanan mü'minin kalbine gerçekleri ilham etmekte, hatta kalbine sığabildiğini söylemektedir.

¹³¹ İkbal, *Cavidname*, s. 203-204.

¹³² İqbal, *The Reconstruction*, s. 15-16; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.34.

¹³³ İqbal, *The Reconstruction*, s. 23; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.43.

¹³⁴ Hac, 22/52.

¹³⁵ İqbal, *The Reconstruction*, s. 24; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.44.

İkbâl'e göre bu tecrübede yaşananlar- ki peygamberlerin vahiy alma esnasında yaşadıklarından pek farklı değildir- aynen aktarılamaz; ancak mantikî önermelerle yorumu yapılabilir. Nitekim Kur'an'da, vahyin muhtevası değil, psikolojisi anlatılmıştır; *“Allah insanla ancak vahiyle yahut perde arkasından konuşur; yahut izniyle dilediğini vahy edecek bir elçi gönderir. O, yücedir hüküm ve hikmet sahibidir.”*¹³⁶ Ona göre Peygamberin yaşantısıyla benzerlik arz eden sezîş, onunla son bulmuş da değildir. Peygamberliğin sona ermesi fikriyle; bilgisini tabiatüstü varlıktan alan şahsiyetlerin artık gelmeyeceği, bundan böyle içe yönelip de hayat hakkında bir şeyler söyleyenlerin söylediklerine, eleştirel bir yöntemle yaklaşılması gerektiği anlatılmak istenir. Bu yüzden İslam, eski kültürlerin tabiat güçlerine ulûhiyet atfetmelerine şiddetle karşı çıkmış, eleştirel düşünceyi yaratmak, böylece de bu ruhu beslemek istemiştir.¹³⁷

c- Tarih

İkbâl'e göre Kur'an, milletlerin başarı veya hezimetle uğramalarını¹³⁸ Allah'ın varlığına delil olarak görür.¹³⁹ Kur'an-ı Kerim geçmişte yaşananları¹⁴⁰ anlatarak ve olayları anlatanın kişiliğinin araştırılması (tarihe tenkidî metotla yaklaşılması) gerektiğini vurgulayarak,¹⁴¹ tarih ilminden, yani hayatın ve zamanın mahiyetinden bahseder.¹⁴² Kur'an'ın tarihle ilgili prensiplerinden ve tarih felsefesinden ilham alarak mükemmel bir eser meydana getiren kişi, İkbâl'e göre, Mukaddime adlı eseriyle İbn Haldun'dur. O, milletlerin örf ve hasletlerini anlatırken dahi, Kur'an'daki ayetleri kaynak edinmiş ve onları uzun uzadıya açıklamıştır.¹⁴³

“Eyyamu'l-lah” (Allah'ın günleri) ifadesini esas alarak Kur'an-ı Kerim'de tarihin yer aldığını söyleyen İkbâl, ilgili ayetleri sıralar ve yorumlar. Ayetlerden biri şudur; *“Ey Muhammed! İnananlara söyle; Allah'ın günlerinin geleceğini ummayanları şimdilik affetsinler. Çünkü Allah, her toplumu yaptıklarıyla cezalandıracaktır.”*¹⁴⁴ İkbâl'e göre bu ayet, milletlerin, yaptıklarının karşılığını toplum olarak, bu dünyada ve öbür dünyada görececeklerini bildirir. Kur'an bu gerçeği vurgulamak için, devamlı tarihten misaller verir ve muhataplarını, insanoğlunun şimdiki ve geçmişteki tecrübeleri üzerinde düşünmeye davet eder.¹⁴⁵ İşte “eyyamu'l-lah” ifadesinin geçtiği ikinci ayette bu misalle ilişkilidir. Ayet şöyledir:

“Andolsun ki biz Musa'yı da kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar, onlara Allah'ın günlerini (geçmiş milletlerin başlarından geçen olayları) hatırlat

¹³⁶ Şuara, 42/51, Necm, 53/1-18.

¹³⁷ İqbal, *The Reconstruction*, s.127; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.174-175.

¹³⁸ Al-i İmran, 3/140.

¹³⁹ İqbal, *The Reconstruction*, s. 128; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.175-176.

¹⁴⁰ İqbal, *The Reconstruction*, s.139; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.189.

¹⁴¹ İqbal, *The Reconstruction*, s.140; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.190.

¹⁴² İqbal, *The Reconstruction*, s.141; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.191.

¹⁴³ İqbal, *The Reconstruction*, s.139; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.190.

¹⁴⁴ Casiye, 45/14.

¹⁴⁵ İqbal, *The Reconstruction*, s. 138; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.189.

diye ayetlerimizle göndermiştik. Şüphesiz bunda sabredenler ve şükredenler için ibretler vardır."¹⁴⁶

Burada "eyyamullah" ifadesinin geçtiği Casiye suresi 14. ayette bahis konusu olanlar inkâr edenlerdir. Dolayısı ile bu ayetteki "eyyamullah" inkar edenler içindir ve bu kelimeye burada "Allah'ın helak günleri" anlamı verilebilir. İbrahim suresinin 5. ayetinde yer alan "eyyamullah"'n muhatabı ise inananlardır. Burada 'eyyamullah'tan kasıt Allah'ın nimet bahşettiği zamanlardır. İşte 'eyyam' hem helak hem de nimet için kullanılmakta, Allah'a izafe edilmesi suretiyle tarih, Allah'ın sünneti olmaktadır.

İkbal, "*Her ümmetin bir eceli vardır.*"¹⁴⁷ ayetini delil getirerek toplum hayatının bilimsel olarak incelenebileceği iddiasında bulunur.¹⁴⁸ Ona göre temel espri şudur; milletlerin ayakta kalabilmesi veya yok olması yaşadıkları tarihe katkılarına bağlıdır. İkbal şöyle diyor; "Takdir daima milletlerin iş ve faaliyetlerini göz önünde tutar. Ve takdirin yönü iki tarafı keskin kılıca benzer. (Ondan kaçıp kurtulmak mümkün değildir.)"¹⁴⁹

Tarih bilimsel olarak incelenirse, diyor İkbal, hayat ile zamanın mahiyeti hakkında kesin bilgiler verir. Ona göre bunlar iki başlık altında toplanabilir. İkisi de Kur'an öğretisinin temelini oluştururlar.

1- İnsan Soyunun Birliği (Aynılığı)

İkbal'e göre insan soyunun birliği Kur'an'da "*hepinizi bir tek nefisten yarattık*"¹⁵⁰ ayeti ile vurgulanır. Ancak ayette ifade edildiği şekli ile hayatı canlı bir bütün olarak algılayabilmek belli bir süreç gerektirir.

İkbal'e göre İslam'daki insan birliği, ne sırf felsefi düşünce; ne de şiirsel bir hülyadır. Toplumu önemseyen İslam dini, insan birliği fikrini Müslüman'ın günlük hayatına taşıyarak, onu daha etkin hale getirmeyi amaçlamıştır.¹⁵¹ İslam, namaz ve cemaatle insanlar arasındaki bütün ayrımları kaldırır. Böylece yaratılıştaki var olan insan birliği fikrini günlük hayata taşır.¹⁵² İkbal'e göre bu birlikteliğin oluşmasında yegâne duygu kardeşlik ve sevgidir.¹⁵³

2. Zamanın Gerçekliği ve Hayatın Zaman İçinde Sürekli Hareketliliği

İkbal burada özellikle Yunan filozoflarının görüşleriyle Kur'an'ın görüşünün bağdaşmadığını iddia eder ve bu yüzden onları eleştirirken zaman ve zamanla ilişkili olan kader üzerinde durur. İkbal bu konuları Kur'an perspektifiyle İbn Haldun'un rehberliğinde ele alır. Ona göre İbn Haldun, tarih anlayışında

¹⁴⁶ İbrahim, 14/5.

¹⁴⁷ Araf, 7/31.

¹⁴⁸ İqbal, *The Reconstruction*, s. 139; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.190-191.

¹⁴⁹ İkbal, *Darb-ı Kelim*, s. 13.

¹⁵⁰ Nisa, 40/1.

¹⁵¹ İqbal, *The Reconstruction*, s. 141; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.192.

¹⁵² İqbal, *The Reconstruction*, s.94; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.131.

¹⁵³ İkbal, *Bal-i Cibril*, Çev:Yusuf Salih Karaca, Furkan Yay., İstanbul 1983, s. 110.

Kur'an'ın Yunan felsefesi ile uyuşmayan yönlerini ele almış, neticede Kur'an, Yunan düşüncesi karşısında büyük ve kesin bir zafer kazanmıştır. Çünkü, diyor İktbal, Yunanlılara göre zaman¹⁵⁴, Platon ve Zenon'da olduğu gibi, gerçek dışıdır. Heraklitus ve Stoacılara göre ise o dairevî bir harekettir. Şu unutulmamalıdır ki, diyor İktbal, yaratıcı hareket ne ile ölçülürse ölçülsün, hareket dairevî kabul edilirse, yaratıcı olmaktan çıkar. Çünkü sürekli dönüş, yaratmak değil, sürekli tekrardır¹⁵⁵.

İktbal, zamanı gerçek dışı ve dairevî kabul etmenin¹⁵⁶, tabiatı “olaylar bütünü” olarak değil de, çok önceden yaratılmış, boşluk içinde duran madde olarak algılamayı gerektirdiğini söyler. İktbal'e göre bu fikir, insanın yaratıcılığını iptal ettiği gibi, Allah'ın yaratıcı sıfatına da gölge düşürür. Evren için “önceden belirlenen bir planın zamanla işlemesi” fikrinden, Kuran'ın görüşüne daha yabancı bir görüş olamaz. Evren gelişme halindedir; yüzyıllar önce tamamlanıp yaratanın elinden çıkmış zamanın dokunmadığı ve ölü bir madde kitlesi halinde mekan içinde uzayıp giden bir eser değildir. Şimdi, diyor İktbal, şu ayetin anlamını kavrayabiliriz. “*Cenab-ı Hakk'ı düşünmek ve şükretmek isteyen kimseler için, gece ile gündüze birbirini takip etmelerini emreden odur*”¹⁵⁷

Kur'an'daki zamanın gerçek olduğunu düşünen İktbal, Kur'an'da yıl, ay gibi zaman diliminin yanı sıra bir günü bin yıl süren zaman sürecinden de bahsedildiğine dikkat çeker. Bu ayetlere insanın bilgi kaynaklarından biri olan iç tecrübeyle yaklaşırsak, diyor İktbal, birini diğerine götüren, birbirlerine bağlı iki türlü zamanın olduğu ortaya çıkar.

Ona göre zaman, seri olan ve olmayan (ilahi) şeklinde iki kategoride alınabilir.¹⁵⁸ Bunlar birbirlerinden ayrı birer çeşit değildir. Seri zaman, ilahi zaman fikrine ulaşmak için bir araçtır, bir köprüdür. “*Gece ile gündüzün (seri zamanın) farkı Allah'tandır*”¹⁵⁹ ayeti, seri zamanın ilahi zamana geçiş için bir ipucu olduğunu gösterir. Asıl zamanın ilahi zaman olduğunu düşünen İktbal, düşüncenin, anlam vermek için onu parçalara ayırdığını söyler. Bir başka deyişle,

¹⁵⁴Burada İktbal'in felsefeye ilgili bir genelleme yaptığını görüyoruz. Aristoteles'e göre yeryüzündeki unsurların hareketi düz, “ether”den meydana gelen gökyüzündeki varlıkların hareketi en mükemmel hareket olan dairevî harekettir. Birand, Kâmiran, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, AÜİFY, Ankara 1987, s. 82. İktbal dünyanın hareketinin Kur'an'da (Yasin, 36/38) dairevi olarak ifade edildiğini bilmektedir. Ancak onun dünyanın hareketiyle oluşan zamanı asıl zaman olarak değil de ilahî zaman için bir araç olarak gördüğü için, dairevi hareketi asıl kabul eden filozofları bu yönüyle eleştirmektedir. İlerde İktbal İslam düşüncesindeki çizgisi çizilmiş zamana, kaderci anlayışa dikkat çekerek onu eleştirmiştir. (Çünkü İktbal, İslam dünyasındaki kaderci anlayışın temellerinin bir kısmının felsefi fikirlerden diğer bir kısmının politik hesaplardan kaynaklandığını iddia eder. İktbal, *The Reconstruction*, s.110; Karş. İktbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.152).

¹⁵⁵ İktbal, *The Reconstruction*, s. 141-142; Karş. İktbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.194.

¹⁵⁶ İktbal, *The Reconstruction*, s. 141-142; Karş. İktbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.194.

¹⁵⁷ İktbal, *The Reconstruction*, s. 54-55 ; Karş. İktbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.82-83; Ayet için bkz Furkan, 25/62.

¹⁵⁸ İktbal, *The Reconstruction*, s. 47-49; Karş. İktbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.74.

¹⁵⁹ Mü'minun, 23/80.

seri zaman aklın mutlak hakikatin yaratıcı faaliyetlerini sayı ile ölçmek için başvurduğu bir yoldur.¹⁶⁰

İkbal zamanı gerçek dışı ve dairevî kabul eden¹⁶¹ düşünceyi bu sefer insan davranışı açısından ele alır. Ona göre böyle bir zaman algısı insan davranışlarını insanın seçebileceği imkânlar şeklinde değil de, belirlenmiş, zamanı gelince meydana gelecek bir yazgı şeklinde anlamayı gerektirir. Burada İkbal'in insan kaderini de zaman ile açıkladığını görüyoruz. O, İslam âleminin ve diğerlerinin zaman ile kader arasındaki ilişkiyi anlayamadıklarından yakınır¹⁶². O, İslam dünyasında yüz yıllardır süregelen küçük düşürücü kaderciliğin var olduğu kanısındadır. Ona göre bu kadercilik biraz felsefi fikirlerden biraz da politik hesaplardan ileri gelmektedir. İslam'ın Müslüman topluma bahşettiği hayat zevki ve şevkinin giderek kaybolması da bunda etkili olmuştur¹⁶³. Kader imkanları hala belli olmayan zamandan ibarettir. Başka bir deyişle kader sebep sonuç içinde gerçekleşmeyen zamandır¹⁶⁴. Yoksa bir şeyin kaderi bir efendi gibi dışardan emreden talihin acımasız eli değildir¹⁶⁵. Tarih, önceden planlanan olaylar zincirinin üst üste çıkan resimleri olarak benimsenirse, diyor İkbal, bizim için ne yenilik ne de değişiklik imkanı olur. İkbal kendi savunduğu kaderin önceden tahmin edilemeyen güçlerle donatılmış egoları beraberinde getirdiğini, bunun da her şeyi kuşatan Mutlak ve Nihaî Ego'nun özgürlüğüne sınır koyduğunu kabul eder. Ama ona göre bu sınır, bizzat Mutlak Egonun yaratıcı özgürlüğünden ileri geldiği için onun mükemmelliğine zarar vermez.¹⁶⁶

E. Kur'an Okumalarına Dair Müslümanları Eleştirisi

İkbal, eserlerinde Müslümanların Kur'an'ı hakkıyla anla(ya)madıkları, dolayısıyla da yaşa(ya)madıkları fikrini usanmadan dile getirmiştir. Bir şiirinde Cemaleddin Âfgânî'yi konuşturarak Müslümanlara ilişkin şu tespitte bulunur. “*Tatar ve Kürtlerin kalp ateşi söndü. Ya Müslümanlar öldüler veya Kur'an ölmüştür.*¹⁶⁷ İkbal'in ‘*ya Müslümanlar öldüler ya da Kur'an ölmüştür*’ ifadesi gerçekten çarpıcıdır. Dinamik olarak tanımladığı Kur'an ölmeyeceğine göre Müslümanlar canlı miskin birer cenaze olmuşlardır¹⁶⁸.

İkbal bir şiirinde Müslümanlara hitaben şöyle seslenir:

Sen uçmak için bir kanat çırpmamış,

Ve toprak altına girmiş bir kurt olmuşsun.

¹⁶⁰ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 58; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.86.

¹⁶¹ Iqbal, *The Reconstruction*, s. 141-142; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.194.

¹⁶² Iqbal, *The Reconstruction*, s. 49; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.75.

¹⁶³ Iqbal, *The Reconstruction*, s.110 ; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.152.

¹⁶⁴ Iqbal, *The Reconstruction*, s.49 ; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.75.

¹⁶⁵ Iqbal, *The Reconstruction*, s.50 ; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.76.

¹⁶⁶ Iqbal, *The Reconstruction*, s.79-80 ; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.112.

¹⁶⁷ İkbal, *Cavidnâme*, (Çev: Annemarie Schimmel), Kırkambar Yay., İstanbul 1999, s.223.

¹⁶⁸ Günaltay, M.Şemseddin, *Hurafeler ve İslam Gerçeği*, (Yay.Haz.: Ahmet Gökbel), Marifet Yay., İstanbul 1997, s.32.

Kur'an'dan uzaklaştığın için zelil oldun.

Zamanın değiştiğinden, dünyanın kötülerle dolduğundan

Şikâyet edip duruyorsun

Ey çiğ tanesi gibi yerlere düşen,

Sen koltuğunda hayat dolu bir "kitap" taşıyorsun.

Ne zamana kadar toprakta sürüneceksin?

Haydi, kalk ve göklerin üstüne yüksel.¹⁶⁹

Belki de Kur'an'ın hayat dolu bir kitap olduğunu fark edemeyen Müslümanlar, ondan uzaklaşmışlar, onu doğru anlayamamışlardır. İkbâl'in sözlerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'an'ı doğru anlamayı engelleyen başlıca faktörler şunlardır:

a. Aşktan Yoksun Kur'an Okumaları

İkbâl'in, Kur'an'la varoluşsal boyutta iletişim kuramayan Müslümanlara seslendiği mısraları bu başlık altında değerlendirebilir. O şöyle diyor:

Kur'an'ın menzili ve maksadı başkadır,

Müslümanların hareket ve ayinleri başka

Onların kalplerinde ateş yanmıyor;

Onların göğsünde Mustafa yaşamıyor.

Mü'min Kur'an'dan meyve yemedi;

Onun bardağında ne şarap gördüm ne tortu.¹⁷⁰

Eğer sen, "Vennecmi Suresi"nin manasını idrak edememişsen şaşmam. Zira senin med ve cezirin için hala aya ihtiyaç var. (Yani kuru bir madde fikrinden öteye geçememişsin demektir.) O bir şiirinde şöyle diyor:¹⁷¹

Biz hepimiz toprağız Kur'an ise gönüldür.

Kur'an'a bağlan ki, o, Allah'ın ipidir.

Eğer inciler o ipe dizilirse incidir.

Yoksa dağılmış bir toz parçasıdır.¹⁷²

---

¹⁶⁹ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, Çev: Ali Yüksel, Birleşik Yay., İstanbul 1999, s.175.

¹⁷⁰ İkbâl, *Cavidnâme*, s. 227.

¹⁷¹ İkbâl, *Darb-ı Kelim*, Çev: Ali Nihat, Tarlan, R.C.D Kalkınma İçin İşbirliği Kültür Enstitüsü, İstanbul 1968, s. 9.

Kur'an'ın manasını Razi'den ne soruyorsun?

Onun ayetlerine bizim gönlümüz delildir.

Akıl ateş yakıyor, gönül o ateşe yanıyor.

İşte Kur'an'daki Nemrut ve Halil'in tefsiri budur.¹⁷³

İkbale göre Kur'an'ı okumanın gayelerinden biri de peygamberin kalbiyle birebir iletişim kurmaktır. Bunun için Kur'an'ın bütün kelimelerinin anlamını bilmeye gerek yoktur. Onu çoğu kez entellektüel yorumlama yerine, kalple okumak gerekir. Aksi takdirde, hacimli klasik şerhlerin okunması dahi fayda vermez.¹⁷⁴ Çünkü derin manalar kelime ile ifade edilemez. Onu anlamak için gönülle baş başa kalmak gerekir.¹⁷⁵ İkbal'in Kur'an'ı kalbine iniyormuşçasına okuması¹⁷⁶ da burada değerlendirilebilir.

Bize göre İkbal'in bu yaklaşımı Kur'an'ı dilden kalbe indiremeyen Müslümanlara mesaj içindir. Yoksa o yukardaki düşüncelerle Kur'an kelimelerinin anlamlarını gereksiz görmüş değildir. O, Kur'an kelimelerinin anlamlarının kullanıldıkları yerde açıklandığını söyleyerek¹⁷⁷ anlamı önemseydiğine işaret etmiş, dahası anlama ulaşmanın yolunu salık vermiştir. Kelimelerin anlamlarına önem verdiğini gösteren diğer husus, görüşlerini Kur'an ile temellendirirken çoğu zaman Kur'an kelimelerini kullanmasıdır. Hulud¹⁷⁸, neş'eti uhra¹⁷⁹, ecrun gayri memnun¹⁸⁰, berzah,¹⁸¹ nefis ve ruh,¹⁸² halq ve emr,¹⁸³

¹⁷² İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 135; "Allah'ın ipi" ifadesi için bkz. Âl-i İmran, 3/103.

¹⁷³ İkbal, *Peyam-ı Meşrik*, (Çev: Ali Nihat Tarlan) İş Bankası Yay., Ankara 1956, s. 34; ilgili ayetler için bkz. Ankebut, 29/24; Enbiya, 21/68.

¹⁷⁴ Schimmel, Annemarie, *Peygamberane Şair ve Filozof Muhammed İkbal*, Çev: Senail Özkan, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1983, s. 60.

¹⁷⁵ İkbal, *Peyam-ı Meşrik*, s. 86.

*İkbal'in Kur'an anlayışında felsefeye karşı tavrının olumsuz olduğu bilinmektedir. Araştırmamız felsefeye ilgili olmadığı için onun bu tavrını tartışmayacağız. Ancak İkbal'in felsefeye karşı olmadığı, kendisinin de felsefe yaptığı, felsefenin dayandığı temellerin bir kısmıyla Kur'an'ın ruhunun uyuşmadığı fikrini savunduğu, felsefeye ilgili değerlendirmelerde çoğu kez genellemelerde bulunduğu düşüncesindeyiz. Burada onun Platon'a ilişkin iki yaklaşımını vermek istiyoruz. İkbal Platon'un hakiki bilgi vermediği için duyu organlarının idrakini benimsememesini eleştirir ve Kur'an'la uyuşmadığını söyler. Iqbal, *The Reconstruction*, s.3-4; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.19-20; O başka bir yerde bu filozofun hayatı bir bütün olarak ele alan *Republic* adlı eserindeki görüşlerinin Kur'an ile uyumlu olduğunu iddia eder. Iqbal, *The Reconstruction*, s.166; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s. 224.

¹⁷⁶ Nedvi, Ebu'l-Hasan, *Dr. Muhammed İkbal*, Çev: Ali Ulvi Kurucu, Hilal Yay., Ankara 1957, s.36-37; en-Nedvi, *İkbal'in Mesajı*, Çev: Yusuf Işıcık, Birleşik Yay, İstanbul 1999, s. 48-49; İkbal'in Kur'an okuyuşunun ilahi hitabın işitilmesi ya da vahyin kalbe inişi şeklinde kalbi ve tecrübi bir anlayışa dayandığı açıktır. Bu tarz tecrübi tevil metodunun, tecrübenin değişimine ve gelişimine binaen, her bir okurda metnin manasını sürekli değiştireceği ve farklı anlam seviyeleri kazanacağı muhakkaktır. Celal Türer, *Muhammed İkbal'in Kur'an Tasavvuru*, Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 46, Sayı: 3 s.66.

¹⁷⁷ Iqbal, *The Reconstruction* s. 84; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.119.

¹⁷⁸ Iqbal, *The Reconstruction* s. 123; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.169.

¹⁷⁹ Iqbal, *The Reconstruction* s. 122; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.168.

¹⁸⁰ Iqbal, *The Reconstruction* s.117; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.161.

¹⁸¹ Iqbal, *The Reconstruction* s.116; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.159.

¹⁸² Iqbal, *The Reconstruction* s. 112; Karş. İkbal, *İslam'da Dini Düşünce*, s.154.

ahsen-i takvim esfel-i safilin¹⁸⁴ vahiy,¹⁸⁵ fuad,¹⁸⁶ eyyamullah¹⁸⁷ ...kullandığı Kur'an kelimelerinden bazılarıdır.

b. Yunan Felsefesi Etkisinde Kur'an Okumaları

İkbâl, Kur'an ruhu ile Yunan felsefesinin uyuşmadığı yönler üzerinde durmakta, bu felsefenin temsilcilerinin Kur'an'a zıt görüşlerine yer vermekte, bu filozoflardan etkilenen İslam filozoflarını tenkit etmektedir. Ona göre Yunan felsefesi bir yandan İslam felsefecilerinin ufkunu genişletirken, diğer yandan Kur'an ile ilgili görüşlerini daraltmıştır.¹⁸⁸ O felsefenin etkisi altında gelişen İslam felsefesi, Kur'an'ın gerçek ruhunu anlamakta en az iki yüz yıl gecikmiştir.¹⁸⁹

İkbâl'e göre, Yunan felsefesiyle Kur'an'ın uyuşmadığı noktalar şunlardır:

1. Kur'an somut gerçeklere; Yunan felsefesi hayal ve faraziyelere dayanır.¹⁹⁰
2. Kur'an pratiğe; Yunan felsefesi teoriye önem verir.¹⁹¹
3. Kur'an en son dönüşün Allah'a¹⁹² olduğunu belirterek idealin sonsuzluk olduğunu vurgular. Yunanlıların ideali ise sonsuzluk değil uygunluktur.¹⁹³

İkbâl, Yunan filozoflarından Platon ve Sokrates'in bazı düşüncelerini zikreder ve onları Kur'an açısından değerlendirir. Platon'a göre;

1. İdeler dışındaki varlıklar görüntüden ibarettir.
2. Hayatın sırrı ölümdür.¹⁹⁴
3. Duyu organları hakiki bilgi vermezler.¹⁹⁵

İkbâl'e göre Platon'un bu görüşleri Kur'an'ın ruhuna terstir. Çünkü varlık gerçektir.¹⁹⁶ Hayatın sırrı ölümsüzlüktür.¹⁹⁷ Kur'an duyu organlarının kıyamette

---

¹⁸³ Iqbal, *The Reconstruction* s.103 ; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.143.

¹⁸⁴ Iqbal, *The Reconstruction* s.85 ; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* ,s.120.

¹⁸⁵ Iqbal, *The Reconstruction* s.173 ; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.125.

¹⁸⁶ Iqbal, *The Reconstruction* s.15 ; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.34.

¹⁸⁷ Iqbal, *The Reconstruction* s. 138; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.189.

¹⁸⁸ Iqbal, *The Reconstruction* s.3 ; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.19.

¹⁸⁹ Iqbal, *The Reconstruction* s.131; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.180.

¹⁹⁰ Iqbal, *The Reconstruction* , s. 128; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.176.

¹⁹¹ Iqbal, *The Reconstruction* , s. 131; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.181.

¹⁹² Necm, 53/14.

¹⁹³ Iqbal, *The Reconstruction* , s. 131-132; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.181.

¹⁹⁴ İkbâl, *Benlik ve Toplum* , s. 45-46.

¹⁹⁵ Iqbal, *The Reconstruction* , s. 4; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.19.

¹⁹⁶ Iqbal, *The Reconstruction* , s. 10; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.26.

¹⁹⁷ Iqbal, *The Reconstruction* ,s. 118-119; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce* , s.163.

hesap vereceğini söyler.¹⁹⁸ Diğer filozof Sokrates ile ilgili olarak İkbal, “bütün dikkatini insana çevirmiş, tabiatı ihmal etmiş” tenkidini yapmaktadır. Halbuki İkbal’e göre Kur’an, insandan gündüz ve gecenin değişimini, gökyüzünü ve gezegenleri gözlemlemesini ister.¹⁹⁹ İşte İkbal’e göre İslam filozofları, Kur’an ile birçok yönden çelişen Yunan felsefesi ve filozofları etkisinde kalarak Kur’an’ı okumuşlardır. Örneğin o, İbn Rüşd’ün “*faal aklın ölümsüzlüğü doktrini*”ni savunmakla Kur’an’ın insan benliğine verdiği değeri ve kaderi inkâr ettiğini söyler.²⁰⁰ İkbal, Gazzali’yi ise *Kıstas* adlı eserinde Kur’an’ın delillerini Aristo mantığı ile ele aldığı için eleştirir. İkbal şöyle diyor: “Gazzali bunu yaparken Şuarâ Suresini dikkate almamıştır. Zira Şuarâ Suresinde, Peygamberi inkâr edenlere verilecek cezayı konu edinen önerme, söz konusu inkarcıların peşinden getirilirken tarihten örneklerin basit dökümüyle yetinilmiştir.”²⁰¹

c. Kur’an’ı Şekilsel İncelemeleri

İkbal, Kur’an’ın şekliyle uğraşan alimleri de eleştirir. O, “semâvat” kelimesini yanlış okuduğu için alimlerce eleştirilen Bahailerin Piri Muhammed Ali Bâb’ı konuşturarak şöyle der:

*“Bu gün imamet bana verilmiştir. İrab ayetleriyle tahdid edilen Kur’an ayetleri artık hürriyetlerine kavuştular.”*²⁰²

(Vaiz) anlatış tarzını mantıkla süslemek istiyordu;

*Ama lügat parçalamaları arasında kayboldu.*²⁰³

Kalenderin bildiği ancak tevhitir.

*Şekilci ulema ise Arapça’da Karun gibidir.*²⁰⁴

Şekilci ulema, Kur’an’da bahsedilen Karun’un lüzumsuz hazinelerinin altında kalması gibi kendi ölü yüküyle beraber yere batacaktır. İkbal’e göre, Şah Veliyyullah’tan bu yana ıslahatçılar, yüzyıllar boyunca Kur’an’ın etrafında sayısız şerhçinin ve yorumcunun toplandığını, bunların bir Müslüman’ın doğrudan Kur’an’a ulaşmasını engellediğini ve onun hakiki dinamik ruhunu boğduğunu ve taşıdığını savunmaktalar.²⁰⁵ İkbal şöyle diyor:

Razi de Keşşaf da tatmin edemez seni

¹⁹⁸ İqbal, *The Reconstruction*, s. 4; Karş. İkbal, *İslam’da Dini Düşünce*, s.19; Ayet için bkz. İsrâ, 17/36.

¹⁹⁹ İqbal, *The Reconstruction*, s. 3; Karş. İkbal, *İslam’da Dini Düşünce*, s.19.

²⁰⁰ İqbal, *The Reconstruction*, s. 4; Karş. İkbal, *İslam’da Dini Düşünce*, s.20.

²⁰¹ İqbal, *The Reconstruction*, s. 129; Karş. İkbal, *İslam’da Dini Düşünce*, s.177.

²⁰² İkbal, *Darb-ı Kelim*, s. 20.

²⁰³ İkbal, *Bal-i Cibril*, s.127.

²⁰⁴ İkbal, a.g.e., s.53.

²⁰⁵ Schimmel, Annemarie, *Peygamberane Şair ve Filozof Muhammed İkbal*, s. 65.

*Ruhuna hükmetmedikçe Kur'an.*²⁰⁶

d. Kur'an'ın Tabiata Verdiği Değeri Takdir Edememeleri

Bu konu dış tecrübe, tabiat başlığı altında daha geniş incelenmişti. Tekrara düşmemek kaydıyla burada İkbâl'e göre Kur'an'ın Müslümanlara evrene ilişkin verdiği mesajı kısaca ele almak istiyoruz: İkbâl bir şiirinde bu hususta şöyle der:

“Sabahları aydınlatan parlak güneşi görünce

Hayat dolu dünyaya (sordum) şunları söyledim;

Senin aydınlığın ay ışığından geliyor

Irmaklarının suyu akan gümüş gibidir

Bahçe ve gül senin cennetinin aynalarıdır.

*Bunların hepsi eş-Şems suresinin tefsirleridir.”*²⁰⁷

İkbâl'e göre İslamiyet, (mana âlemini önemseydiği gibi zannedildiğinin aksine) maddeler dünyasını da önemser ve insanın ona hakim olmasını ister.²⁰⁸ O bir şiirinde:

Bugün Kur'an'dan dünyayı terk hakkında emirler istihrac ediyorlar.

*O Kur'an'dır ki orada imanlı bir insana ay ve perviz yıldızının hakimiyeti ihsan edilmiştir.*²⁰⁹ der.

İkbâl, Kur'an'ın ay ve perviz yıldızın hakimiyetini imanlı bir insana ihsan ettiğini söyleyerek modern dünyanın aya ve uzaya gidişine nispet etmiştir. Ona göre imanlı insan Kur'an'dan aldığı ilhamla bunu yapması gerekir.

O, Kur'an'ın, hakikatin görülebilen yönü üzerinde durmasını dikkate değer bulur. Kur'an'ın tabiatı incelemeyi ve bu konuda derin derin düşünmeyi salık verdiğini söyleyen İkbâl, Kur'an'a göre tabiatın gerçeğin simgesi olduğunu onun insanda bir şuur uyandırdığını düşünmektedir²¹⁰.

İkbâl Kur'an'ın, evrenin mahiyeti üzerinde durduğunu ilgili ayetlere yer vererek gösterir. Evrenin tamamlanmadığını, evrendeki hareketin zamanı oluşturduğunu, bütün bunların Allah'ın varlığının delilleri olduğunu söyler.²¹¹

---

²⁰⁶ İkbâl, *Bal-i Cibril*, s. 87.

²⁰⁷ İkbâl, *Bang-ı Dara*, Çev:Ahmet Asrar, *Muhammed İkbâl Doğudan Esintiler*, s. 58.

²⁰⁸ İqbâl, *The Reconstruction*, s. 10; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.26.

²⁰⁹ İkbâl, *Darb-ı Kelim*, s. 9.

²¹⁰ İqbâl, *The Reconstruction*, s. 13-14; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s. 31-32.

²¹¹ İqbâl, *The Reconstruction*, s. 10-14; Karş. İkbâl, *İslam'da Dini Düşünce*, s.26-32.

Sonuç

Yaşadığı dönemin Kur'an anlayışını düşüncesine yansıtan Muhammed İktbal, Kur'an'ı, modern dünyanın ulaştığı seviyeleri hatta daha fazlasını içinde barındıran bir kitap olarak görür. Modern dünyanın toplum yaşantısını tasvip etmese de bilimsel seviye ve ilerleme adına yakaladıkları düzeyi takdir eder. Bize göre onun, modern dünyanın ulaştığı seviyeleri Kur'an mesajında aramasının nedeni; ilerlemenin temellerini batının Müslümanlardan aldığı yönündeki düşüncedir. Benlik, tarih, tabiat gibi konuları batı düşüncesi ile Kur'an'ı karşılaştırarak ele alması, tespitlerini Kur'an ile temellendirmesi modern dünyanın ulaştığı seviyeleri Kur'an'da aradığına işaret eder. Ayrıca bu amaca matuf Kur'an'a ilişkin bir kitap yazma isteğinin olması tespitimizi doğrulamaktadır.

Yazılarında ve şiirlerinde Kur'an'dan iktibaslarla bulunan İktbal, Kur'an'a vukufiyetini, ayetleri işlediği konuyla ilişkilendirmek suretiyle dirayetini ortaya koymuştur. O, Kur'an'ı hayata katma aracı olarak gördüğü içtihadı ayrı bir önem vermiştir. Meselelerin hallinde Kur'an'ın hükümlerine başvurmak gerektiğini düşünen İktbal, bazı özel şartlarda Kur'an'ın ceza hükümlerinde değişiklik yapılabileceğini söylemiştir. Kur'an'a ilişkin özel bir kavrama "Kur'an âlemi"ne yer veren İktbal, söz konusu âleme ilişkin dört temel esas belirlemiştir. Bunlar: insanın halifeliği, hükmün ve mülkün Allah'a aidiyeti, hikmetin büyük hayır oluşudur. Bu başlıklarla "Kur'an âlemi"ne ilişkin düşünceler serd eden İktbal, burada insanın kendi yetilerini fark etmesini, Allah'a ait olan hüküm ve mülke göz dikmemesini, ilahi aşk ve bilginin meczinden oluşan hikmeti yakalaması gerektiğini insana salık verir.

İnsanın bilgi kaynaklarını Kur'an'da arayan İktbal, Kur'an'ın bilgi kaynağı olarak enfûs ve âfâka, tarihe yer verdiğini, insanın bu verilerden hareketle hakikatin peşine düşmesi gerektiğini söyler. Özellikle tabiat ve tarih konusunda Yunan düşüncesi ile Kur'an öğretileri arasında karşılaştırmalar yapar ve bu düşüncenin etkisiyle Kur'an'a yaklaşan Müslüman düşünürleri eleştirir.

İktbal'in eserlerinde yaşadığı dönemin Müslümanlarına Kur'an mesajını hatırlatması önemli yer tutar. Adeta o, her fırsatta Müslüman için Kur'an'dan mesajlar devşirir. Dönemindeki Müslümanların ırklara ayrılması, atalet, yılgınlık ve tembelliğe kapılmaları, yanlış kader anlayışına sahip olmaları onu hep meşgul etmiş, o bu hususta Müslümanlara yol göstermiştir. İktbal, Müslümanların karşı çıkmaları mümkün olmayan bir kaynaktan yani Kur'an'dan onlara çözümler üretmiştir. Tabii bu yaklaşımı yöntemsel olarak yaşadığı dönemi öne almayı gerekli kılmıştır. Tefsir disiplini açısından bakıldığında, ayetlerin iç ve dış bağlamına pek fazla atıfta bulunmadığı görülür. Bu yaklaşımıyla o düşüncelerini Kur'an'a daha rahat dayandırabilmiştir. Hatta o, tarihteki olaylara ve görüşlere çokça atıfta bulunan Râzî'nin, belagat nükteleri ile öne çıkan Zemahşeri'nin tefsirlerine müracaat edenlerin kalplerini Kur'an'a açmadıkça Kur'an'dan istifade edemeyeceklerini düşünür.

Müslümanların Kur'an okumalarını eleştirisi bağlamında İktbal, onların Kur'an'dan uzaklaştıklarını, onu hayat dolu bir kitap olarak takdir edemediklerini

söyler. Aşktan yoksun, yabancı kültürün etkisinde ve şekilsel Kur'an okumaları bu durumun nedenleri arasındadır. İkbâl, Müslümanların öz güvenlerini tekrar kazanmaları için çaba sarf etmiş onlara potansiyelini fark ettirmiştir. O bu bağlamda insanın hem kendi kaderini hem de evreninkini çizebileceğini, Allah'ın yaratmasına katılabileceğini insana hatırlatmıştır.

İkbâl'in yaşadığı döneme çok şeyler söylediği ortadadır. Ancak onun kendi dönemine olduğu kadar yaşadığımız döneme de söyleyeceği çok şeylerin olduğunu biz Müslümanlara bakarak rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kaynakça

Ahangar, Muhammed Altaf Hasan, İkbâl ve Kur'an: Hukukî Bir Bakış Açısı, *İkbâl'in Düşünce Dünyası*, Der.: Ahmet Albayrak, çev.: Ömer Faruk Yavuz, İnsan yay., İstanbul 2006.

Albayrak, Ahmet, İkbâl'de Dinamik İnsan Anlayışı, *Dîvân İlmî Araştırmalar* 1998/2 Yıl 3 Sayı 5.

Asrar, Ahmet, *Muhammed İkbâl, Doğudan Esintiler, İkbâl'in Hayatı, Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, Düşünce Yay., İstanbul 1981.

Aydın, Mehmet, Muhammed İkbâl'in Din Felsefesinde 'Uluhiyet' Kavramı, *İslam Felsefesi Yazıları*, IV, 1980.

Birand, Kâmiran, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, AÜİFY, Ankara 1987.

Durmuş, İsmail, "Şiir", DİA, XXX, İstanbul 2010.

Günaltay, M. Şemseddin, *Hurafeler ve İslam Gerçeği*, (Yay.Haz.: Ahmet Gökbel), Marifet Yay., İstanbul 1997.

Iqbal, Mohammad, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahor 1988

İkbâl, Muhammed, *Darb-ı Kelim*, Çev: Ali Nihat, Tarlan, R.C.D Kalkınma İçin İşbirliği Kültür Enstitüsü, İstanbul 1968.

....., *Bal-i Cibril*, Çev:Yusuf Salih Karaca, Furkan Yay., İstanbul 1983.

..... Bang-ı Dara, Çev:Ahmet Asrar, *Muhammed İkbâl, Doğudan Esintiler, İkbâl'in Hayatı, Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, Düşünce Yay., İstanbul 1981.

....., *Peyam-ı Meşrik*, (Çev: Ali Nihat Tarlan) İş Bankası Yay.,Ankara 1956.

....., *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev.: Ahmet Asrar, Birleşik Yayıncılık, t.siz.

..... Zarb-1 Kelim, Çev: Halil Toker, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben*, Merdiven Kitapları, Şule yay. İstanbul, 1999.

....., *Benlik ve Toplum*, Çev: Ali Yüksel, Birleşik Yay., İstanbul 1999.

....., *Cavidnâme*, (Çev: Annemarie Schimmel), Kırkambar Yay., İstanbul 1999.

Mahluf, Muhammed, *Kelimatü'l-Kur'an*, Daru İbn Kesir Dimaşk-Beyrut 2002/1423.

Mevdudi, *Tefhimü'l-Kur'an*, (Çev: Mehmet Yolcu), İnsan Yay., İstanbul 1987.

Nedvi, Ebu'l-Hasan, *Dr. Muhammed İkbâl*, Çev: Ali Ulvi Kurucu, Hilal Yay., Ankara 1957.

Nedvi, Ebu'l-Hasan, *İkbâl'in Mesajı*, Çev: Yusuf Işıcık, Birleşik Yay, İstanbul 1999.

Schimmel, Annemarie, *Peygamberane Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, Çev: Senail Özkan, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1983.

Şahin, Davut, *Muhammed İkbâl'in Kur'an Anlayışı*, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Paçacı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Camiu'l-beyan an te'vîli'l-Kur'ân*, (tak.: eş-Şeyh Halil el-Meyyus), Dâru'l-Fiker, Beyrut 1995/1415.

Türer, Celal, *Muhammed İkbâl'in Kur'an Tasavvuru*, Diyanet İlmi Dergi, Cilt: 46, Sayı:3.